

Иван Вазов

Първите дни на свободата
Спомени

На 15 юни 1877 год. руските войски преминаха победоносно Дунава при Свищов. Десетина дена подир това княз Черкаски повика членовете на разтурения букурещки комитет в квартирата си. Той квартируваше в една проста къща, затънтена в един отдалечен край на румънската столица. Беше ужасна жега. Князът излезе на пруста по жилетка и с разгърдена риза. Той беше пълен човек с червендалесто, здраво, хубаво лице, с енергически поглед и нервна реч. Приемът беше студен, даже суров. Черкаски ни обяви, че ни вика да ни проводи като „преводчици“ при разните руски корпуси в България, и натъртено ни внуши, че за нашето поведение там ще се следи...

Стефан Стамболов се обади обиден:

– Аз не ща служба!

– Добре, вие ще бъдете под надзор!

– Аз се записах в опълчението – обади се Олимпий Панов.

Князът климна и си влезе в стаята.

На другия ден аз тръгнах за Свищов, преводчик не при корпус, а при губернатора на „Свищовския санджак“. Види се, князът ме намери много миролюбив и хрисим човек, та ме тури по-далеко от писъка на куршумите... В Зимниче стигнахме при една нетърпима жега и на сутринта минахме Дунава с лодка. Между другарите ми беше и Олимпий Панов, който отиваше да стигне опълченците. Помня с какъв възторг приближавахме освобождения Свищов; ние пиехме с кривачи мътна вода от Дунава, „свободната вода“ на Дунава, както казвахме.

Найден Геров, новоназначеният губернатор на „Свищовски санджак“, пристигна след няколко дена и аз с другите съслуживци му се представихме. Запознат вече с руската литература още от шестнайсетата си година, аз се мислех предопределен от самата съдба за службата преводчик. Но Геров се хвана за косите, когато при опита видя моя руски език, който се не срещаше в никоя руска граматика, и ме направи писец. Така аз имах чест да образувам последното стъпало на канцеларската лестница (Г. Др. Цанков беше вицегубернаторът).

Аз имах чест да бъда и един от първите българи, които образуваха канцеларски персонал, и първото зърно на българското чиновничество. Бог благослови зърното и цяла България е покрита днес с разкошно бликналата нива на бюджетни храненияици.

Честито беше нашето начало.

Ала да мина на предмета си: първите дни на нашата свобода.

Какви дни тревожни, необикновени, чудни!

Виждам в ума си хубаво тогавашния Свищов, Свищовът през първите два месеца след освобождението си. Шумен, гръмлив, прашен, пълен с кипящ живот, с бурния отглас на великите събития на войната, в гръмотевиците на която се раждаше прясна и кървава нашата свобода. Свищов беше тогава едничкото работещо пристанище на Дунава в ръцете на русите. През Свищов минаваха руските полкове, които отиваха да се стопят под рева на урата в епическите юруши при Плевен. Свищов, преобърнат на военен център, на главен интендантски склад на плевенската армия и на Гурковата, глава на друма между Дунава и бойните полета, стана тесен за многохилядните си гости. Всичките български къщи се преобърнаха на квартири за руските военни; училищата и черквите – на болници. Избликнаха, като из земята, увеселителни градини, шантани, дето полуголите нимфи от целия свят се стекоха и продаваха песните си и прелестите си... Цената на всичко поскъпна до баснословни размери; стократно увеличените потреби извикаха нечуван разгар на спекулацията. Редки полуимпериали и рубли потекоха... Практичните свищовци още въздишат при тоя спомен...

Пуста и безмълвна оставаше само турската махала. Жилищата на избягалите още на 15 юни турци зееха разграбени, без врати, без прозорци, поръсени от вътрешността на изтърбушените шелтета и възглавници. Българите и власите свищовски правеха с турските жилища онава, което турците биха направили и направиха с българските при обратен случай. Трябваше да запазим славата си на източен народ...

През първите още дни аз посетих дола при Стъклен, славния оня кът на дунавския бряг, дето минаха на лодки руските войски с Драгомирова и Скобелева под град куршуми и гранати. Цял Свищов, още под омаята на великото събитие, което му донесе свободата, разказваше за геройската неустрашимост и самопожертвуване на руските войници по вълните на Дунава и на бреговете му, на които е бил трепетен зрител. На 15 юни ни един турски войник, ни един турчин не останали вече в Свищов и в укрепленията. Него ден самите свищовци не са вярвали, че ще се озоват свободни. Завчас по всички български врати се появили кръстове, а фесовете изчезнали. Всеки наложил на главата си каквото свърнал: шапка, капела, гугла. Много българи, които нямали ни едното от тях, вързали си главите с женски кърпи. Аз заварих още такива. Когато се появил Скобелев, главният герой на деня, свищовският аптекар

Велизар Яковов му държал разпалена реч на немски. Скобелев му отговорил на руски: „Спасибо вам!“ – и попитал де има локанта, за да яде. Локанта нямало в Свищов и го нагостили в една къща.

На другия ден Свищов бил честит да дочака и императора Александра – една година нещо след смъртта на Ботева! – минал с лодка. Царят бил придружен от главнокомандувачия Николая Николаевича, наследника, Горчакова, Игнатиева. Възторгът бил неописуем. Викове, китки, сълзи от радост. Иконом поп Христо го поздравил с реч. Царят минал през улици, поръсени с цветя, и отишъл към черквата, яхнал на чер кон, за да благодари богу за великата победа. Разказваха ми за степената на ентузиазма тоя ден. Едни му целували стремената, майки му подавали децата си да ги помилва, момиченца, с риск да ги стъпчат конете, му поднасяли китки. Осемдесетгодишният уважаем старец Иваница Алексос застанал пред императора и извикал: „Нине отпущаеши раба твоего, владико...!“ – и същия ден умира от радост. Подир благодарствения молбен в черквата царят прегърнал и целунал брата си Николая Николаевича, а народът в полуца завикал „ура“, всичките лица били измокрени от сълзи. Царят извадил кърпата си и отрил очите си: и той заплакал! Божествени царски сълзи!... После целувал ръка на иконом поп Христа и му представил наследника!

Под впечатлението на тия разкази аз написах и пръснах в летещи листове стихотворението *Царят в Свищов*¹ със следващото начало:

Лей се, Дунаве славянски,
в тия прелестни хълми,
лей се Дунаве гигантски,
лей се, радостно шуми.

Ти от векове тук стенеш,
с кръв и сълзи сѐ заляя,
шумиш, пляскаш и се пениш
като свързан великан...

Но падна тиранът бесен.
Шуми, Дунаве, шуми
и подобно мойта песен
тон по-ясен приеми!

1. Влязло в издадената на следващата година сбирка *Избавление*.

Лей се, влачи под небето
триумфални си вълни!
Бързай, кажи на морето
що си видял в тия дни!

Моля великодушното снизхождение на читателя, че привеждам тия стихове, тъй наивни по чувство и слаби по форма, но скъпи на душата ми заради спомена, с който са свързани.

Аз не бях честит да видя императора тогава; но го видях вече в Букурещ на 14 май, когато влазяше, посрещнат от стохиляден народ, из който аз, скрит, плачех от лудо възхищение, и за да дам отдишка на бурния накуп на чувствата си, написах същия ден *Одата на императора Александра*, дето в изстъпление на патриотически възторг и обоготворение казвах:

В епохите няма момент по-умилен,
в историята няма по-доблестен лик:
от Цезаря ти си по-славен и силен
и от Александра ти си по-велик!

Какво те сториха? Превзеха царствата.
Царю! Ти сто пъти по-горе стоиш:
ти ведно с царствата владейш и сърцата,
те туряха ига, а ти ги трошиш!

.....

Няма никога да се изличи из паметта ми ликът на императора Александра. Облечен в бял кител, с лице хубаво, бледно, уморено, с прошарена коса и бакембарди, засипани с прах; с поглед орлов, повелителен, но пълен с благост и неизразимо величие, по-едър от всичката блестяща свита велики князе и генерали, той седеше в колесницата с румънската княгиня под дъжд китки и гръмотевиците на урата...

Наистина честито е със съдържателен живот онова поколение. То преживя тежки борби и ужаси, каквито рядко народ е познавал; но изпита и възхищения, които никога няма да изпита никое наше поколение. Всичките велики събития подир Освобождението бледнеят по отношение на дълбокото значение пред оня чуден час, когато руският император, като възплъщение на лъчезарния блян на цяла върволица поколения, стъпи на българския бряг, обиколен с обаянието и славата на едно божество, и изрече думите:

Да бъде свободна тая земя!

Натякват на новото поколение известна хладина на чувството, дори равнодушие, при спомените на неотдавнашното велико минало. Виновно ли е то? То ги не познава, то ги не е видяло, те за него са студена история. За него българската история се захваща от Освобождението, през което то се е родило или е расло в детинство, гряно и топло от лъчите на свободата, без да е познало, изстрадало, преживяло онова, което е предшествувало и довело тая свобода и придружило раждането ѝ. Ужасните и величайши моменти на това минало то не може да ги разбере и прочувствува във всичката им пълнота и сила по мъртвата книга, както по-прежното, което ги е възприело от живота и носи в душата си неумиращи и свежи виденията им. И само това ли е? Малко ли спомогнаха за възпитанието в душите на младежта това небрежно отношение, този скептичен дух – и тесногърдият шовинизъм, често в съюз с политическото невежество и глупостта?

Не в далечно бъдеще величавият бронзов образ на Царя Освободителя пред Народното събрание ще откроява благородния си облик в небето и ще говори на бъдещите поколения и на света по-силно от всяка история.

Честита мисъл – да се даде видим образ на паметника, изправен на веки в сърцето на България!

А между това Свищов живееше своя обикновен, кипящ живот, наводняван от талазите на постоянно идещи и отходещи войски. Най-напред ние живеехме като в едно опиянение от бързите победи на русите, които ни туряха във възторг неизразим. Превзети бяха вече Търново, Дряново, Елена, Трявна, Габрово; Гурко бе взел Шипка и минал с нашите соколи-опълченци през Стара планина, освободил долините на Стрема и на Тунджа и хвърлил панически страх у турците до Пловдив и Одрин; генерал Криденер превзе Никопол – и ние видяхме прекарването на пленения му шестхиляден гарнизон с началника му Кел-Хасан паша, скрил главата си във вдигнатата яка на шинела, за да го не видят раите. Руските войски напредваха със стремителността и силата на ураган. Светът в захлас гледаше на тия непрекъснати триумфи.

България свободна, свободна вече!

Ние ликувахме.

Ненадейно узнахме за първото плевенско поражение на 8 юли, което измени хода на войната. Захванаха после другите несполуки през юли и август.

Слухът за втората страшна несполука на 18 юли причини една паника. Аз я помня добре.

Разнесе се из града страшната вест: „Турците идат!“ Казаха, че руските войски са разбити при Плевен и Осман паша (това име малко беше известно дотогава) иде по дирята им и приближава Свищов. Тоя слух хвърли в безумен уплах населението. Всичко изгуби глава, мъже, жени, деца тичаха към Дунава, за да минат по понтонния мост. Погонски кола в бягането се претуриха, хора се стъпкаха. Настана невъобразима бъркотия из улиците, препълнени с търчащи хора с плахи погледи и прижълтели лица. Напусто пъргавият градоначалник майор Подгурски, поляк, един от първите, които минаха Дунава, с превързана ръка от раната в боя, препускаше из улиците, за да спре безредицата. Руските солдати припкаха в противоположна посока, към южните висоти извън града, за да се опитат да задържат неприятеля. А на брега сганта се мачкаше и потискаше, стремяща се към спасителния мост, дето солдати с голи саби се мъчеха да й попречат да се не струпа и потопи моста под тежестта си. Никой нямаше време да размисли, да съобрази дали е действително тъй близка и възможна бедата, от която всички се бояха, а никой не виждаше. Това страшно смущение трая само един час. Скоро успокоителни известия, че слухът е лъжлив, намалиха уплаха. Но тая случка дълго време още вълнува всички умове, а свищовци и сега разправят с трепет за нея.

Плевенските кървави несполуки спряха победителното движение на освободителните войски. Дълбока тъга лежеше на всички лица. Идеха рядко телеграми от бойното поле, но съдържанието им се криеше от нас: ние го четяхме по лицата на русите. Ценин, началникът на канцеларията, млад русин, с благородна душа и сърце, само ни казваше с въздишка:

– Плохо, плохо, братци!

Ние от високия бряг гледахме нетърпеливо как идеха по моста все нови полкове, все нови войски със знамена, с песни, опрашени, морни...

Идеха, идеха, идеха, нямаша край.

Между това взеха да дохождат на купове бежанци от Тракия, подгонени от Сюлейманпашовите орди и от башибозуците подир отдръпването на генерала Гурка. Те идеха голи, окъсани, нещастни, носейки в душите си скръбта за изгубените огнища и изгубените ближни. Тези

бедни хора не чувствуваха, не можеха да чувствуват радост от освободителната война; тя за тях се изразяваше в най-ужасното разорение и нещастия. Те съставяха поразителна противоположност с веселите и охолни свищовци, отгървани без никаква жертва от тяхна страна, с притурка на материалните облаги, които техният практичен ум умееше да извлече от новото положение...

Научих се за съдбата на Сопот. Башибозуците го изгорили, както и Калофер, както и Стара Загора и други паланки и села в южните поли на Стара планина, в долините на Стрема и Тунджа. Всеки ден известията бяха по-мрачни. Узнах скоро, че баща ми бил съсечен в Балкана, достигнат от башибозуците в Долна Леевица; а майка ми с няколко от братята ми, също застигнати в Балкана, били откарани заедно с други предни сопотски семейства пленници при Пловдив, а после в молдавския манастир при Родопите. Всеки ден нови бежанци идеха да ми потвърдят ужасната истина с нови подробности за мъченическия край на баща ми... Когато Ценин видя моя убит вид и узна скръбта ми, той ми каза тъжно:

– Батюшка, помислете, че сега хиляди руси гинат там, при Плевен. Цяла Русия е в траур...

Но никой не се съмняваше, нито за миг, за възтържествуването на руските войски въпреки злорадството и злокобните предвещания на неприятелите на славянството. Помня, че помежду русите се носеше глух ропот против генерала Игнатиева: кривяха него, че представил много слаба Турция, та войната се почнала с недостатъчно сили. Други набеждаваха генералите Криденера и Шилдер-Шулднера, които имаха греха да носят немски имена. Имаше ропот и срещу Скобелева, с легендарна вече слава, че трошил много войска от военно славолубие, като забравяха, че той пръв винаги излагаше гърдите си срещу куршумите. Но в несполука някой винаги трябва да се намери крив...

А нови сили пристигаха. Очакваше се императорската гвардия.

Един поток от войници, обози непрестанно се точеше по моста, гърмяха по калдъръмните железните колела на артилерията, каруците на Червения кръст, конници, казашки ескадрони с дълги сулицы и накривени шапки; скърцаха интендантски кола, викове, камшици по гърба на уморените одръглавели коне сред невъобразимия натиск по улиците.

А административният механизъм на новите учреждения, завъртян

от нас, криво-ляво работеше, скърбуцаше. Имаше в Свищов градски съвет, съдебен съвет, търговски съвет, съгласно с предписанията на Временните наредби на Черкаски. Новото положение породило нови интереси и охоти. Българите, хора съобразителни, които така радостно посрещнаха освобождението си, знаеха и да го използват, като се нахвърляха във всевъзможни користи спекулации. Наотвори се особено много „менялни лавки“.

Дъхът на свободата даде нов облик на обществения живот. Руските нрави и руските обичаи се възприеха във всичките си проявления. Запиха чай и заходиха в черква – повече от срам пред русите – с коленопреклонение, по техния обичай. Влязоха в обращение руските песни: Стрелок, Вниз по матушке по Волге, Мадам Анго стирает, донесена от шантанките... а момите пееха новата песен на Петка Славейков „Руский цар е на земята...“, в която има тоя хубав куплет:

Кат' Русия няма втора,
тѣй велика на света;
тя е нашата подпора,
тя е наш'та висота.

Нека спомена, че в това време се разнасяше и една ода от г. А. Франгя, на която помня първите два стиха:

В хилядо осемстотин седемдесет и седем
цар Александър избави нашия народ беден.

Бедният велик цар! Ние си представяхме с тъга дългото агонизиране на любещото му сърце най-напред в Богота, после в Бяла, после в Горни Студен. Той преживяваше ужасните дни, ронейки сълзи над страшните жертви, които даваше Русия, готова да дава още, за да се спаси руското име. Разказвах ни как просто и добродушно се разговарял с беленските селяни, със запалени чибучки пред него, като го наричали „Ваше благородие“, как, за да му доставят разтуха, заръчвали хора от пременени моми пред жилището му, а той, седнал на кръчмарско трирако столче, с тъжна усмивка се любувал на пасторалната сцена.

Всеки ден пристигаха нови познайници, дошли от Влашко, от Русия, избягали през Цариград и Триест, с които се намирахме в хана на Наста Захаралият, дето се хранехме. Там се видях с Любена Каравелов, все сладкодумник и шегобиец, който пренасяше печатницата си в

Търново; с професора Дринов, готвен от русите за български министър на просвещението, с Константина Величков, болен и с Ламартина в ръце. Озовал се бе и дядо Богоров: той, сред трескавиците на войната, беше твърде обезпокоен – не от лошия ѝ обрат, а от порусването на българския език, и пръскаше своите брошурки за пречистването му. А тогава действително езикът ни беше много омосковял. Всички българи говореха руски, т.е. някакъв руско-българско-черковен език. Говоримата реч и канцеларската гъмжаха от русизми. Дори турските думи приемаха руска форма. Предаваха думите на оня българин към един руски офицер: „Ваше благородие, турки не кабулят теслимятса!...“ „Добър ден“ замени го „здравстуй“ – то преобладава и днес; българските псувни замениха руските (нам ни беше мило всичко руско!), „сайбия“ стана „хазяин“, „чорбаждия“ – „барин“, често „баран“. Произлизаха неприятни езикови недоразумения между освободители и освободени, които взаимно се титулуваха „братушка“, дума, която в устата на русите не звучеше тогава обидно за нас... Много се смееха за оная свищовчанка, която, като ѝ поискал един офицерин, на квартира в къщата ѝ, мляко (*малако*), снела от потона един стар, покрит с паяжина малакоф, учудена за какво е нужна на русина тая антика. Особено срамеше почтените свищовски дами катерът (малко военно параходче) *Шутка* в пристанището; то ги правеше да се червят, когато излизаха на разходка на брега, със своя безочлив надпис... *А булка?* (пита бял хляб). Колко недоразумения причиняваше навред! Аз се случих на едно такова в Настояния хан. Когато един майор, обядвайки, искаше „свежую булку“, добрият Насто, доста напреднал в знанието езика на Пушкина, знаеше що е „свежо“, но втората дума го смути и той решително отказа да удовлетвори русина.

– А зачем? – попита сърдито той.

– Полиция не позволяет! – отговори срамливо Насто.

Офицерът се смя от все сърце, когато му разправихме как го е разбрал ханджият.

А по моста руски войски идеха, идеха, идеха!

София, 1 ноември 1900

КРАЙ

Източник: Словото

Набиране: Надежда Владимирова и Мартин Митов

Свалено от „Моята библиотека“ [<http://purl.org/NET/mylib/text/4392>]